

PAOLO SANTARCANGELI

EGY FORDÍTÓ LELKIISMERET-VIZSGÁLATA

Ha tökéletes választ kellene adnom arra a kérdésre, miért és hogyan kell lefordítani az irodalmi szöveget általában, és különösen a költői szöveget, már látom, hogy igen hosszú értekezést kellene írnom, aztán pedig abbahagynom a fordítást. Én azonban el akarom kerülni ezt is, azt is.

Magyarországon mindenki ismeri Mikszáth novelláját a parasztról, aki bicskával operálta a szürkehályogot. Tartok tőle, ha egy szöveg — s különösen, ha egy költői szöveg — szerkezetébe teljességgel behatolnék, ugyanaz történe velem: nem mernék többé egyetlen verset, egyetlen sort sem lefordítani, kényszerűen, az adott helyzet azonos logikája miatt. De gondolkozzunk csak egy kicsit! Minden költői szöveg szigorúan determinált egység a vers szövegének, szerkezetének legapróbb redőjéig. Mármint az előadás minden eleme kettős fonállal fűződik más elemekhez. A kifejezés dinamikája szorosan kapcsolódik minden egyes szó súlyához; a kifejezés a költő finom hallásának, személyes ízlésének, személyes zsenialitásának közös eredője, de belejátszanak más összetevők is. Objektívnek, kollektívnek, korhoz és helyhez kötöttek mondhatnánk őket, mint például annak a nyelvnek sajátos szelmele, amelyen a költő ír, továbbá az a nemzet, amelyhez tartozik, azok a történeti, kifejezésbeli, költői mítoszbeli hagyományok, amelyek a nyelvben kifejlődtek, s amelyek bizonyos konkrét külső formát öltenek abban az ízlés, divat, stílustörekvések, uralkodó esztétikai nézetek meghatározta pillanatban, amikor a költő (aki maga is részese valamilyen nemzeti és nyelvi organizmusnak) merít a közös kincsből.

A költemény, vagy ha kisebb mértékben is: bármely prózai szöveg, még a tudományos vagy filozófiai szövegek is olyanok, mint valami szerkezet, melynek minden alkotórésze szigorúan helyhez kötött. Olyan a szöveg, mint egy gép, mint az óramű: helyeztetek máshova egyetlen tengelyt, egyetlen apró fogaskereket, s aztán meglátják, mi történik. Próbáljátok csak azt mondani: „Magyar, talpra! a haza hív!” Vagy: „Az árát már megittad, cigány, húzd rá!” Avagy: „Naufragar is questo mar mi è dolce.” ehelyett „E il naufragar m'è dolce in questo mare” (Leopoldi: L'infinito).

Ezért és elsősorban ezért: nem szabad lefordítani soha semmit! Azaz — bocsánat — nem volna szabad! Persze azért mégis megteesszük. Éppen a magyar költők és írók jártak elől jó példával. Ha szabad az embernek önmagát idézni, emlékszem, mit írtam *Az 1900-as évek magyar lírai antológiája* című kötetem előszavának bevezetésében: „A nemzeti irodalom kezdeteitől fogva a magyar költők makacsul, szenvedélyesen fordítottak: először latinból és görögből, aztán a nagy európai irodalmakból. A XIX. századi magyar líra nagy építői, Petőfi és Arany, szegény parasztivadékok, magányosan mint eltévedt utasok, saját erejükből tanultak meg angolul, franciául, németül, s fordították — még hozzá hogyan! — Shakespeare-t, Goethét, Schillert, Hugót... És a tradíció ragyogóan folytatódik Babbitssal, aki a *Divina Commediát* fordította le, Kosztolányival, Szabó Lőrinnel, egyre tovább József Attiláig, Radnóti Miklósig, egészen Weöres Sándorig, akiknek a jóvoltából immár semmi sem marad ismeretlen az asszír—babiloni hősepektől a polinéz és aszték dalokig.”

Miért fordítunk? Azért, mert előfordul, hogy valamilyen előttünk ismert nyelven elolvassunk egy verset, amely megtetszik és meghat. (Természetesen ugyanez áll a prózára is, azonban mégis főleg a költészetéről szeretnék ezúttal beszélni, annál is

inkább, mert a meggondolások, amelyek felszínre kerülnek, érvényesek lesznek általánosságban is.) Nem tudunk ellenállni az ösztönzésnek, hogy másokkal is közöljük, megfosztani az embereket e mű ismeretétől: igazságtalanságnak és szűkkeblőségnek tetszik. S már operálunk is, mi, szegény parasztok — bicskával a kezünkben!

De ha már így van, s minthogy mindig fordítottak és fordítani fognak, hajoljunk meg a kikerülhetetlen előtt, és próbáljunk legalább gyorsan és felületesen szemlét tartani azok fölött a lényegbe vágó tényezők fölött, amelyeknek az ideális fordításban meg kellene lenniük. Aláhúzom a jelzőt: *ideális*, mert olyan fordító, amelyet én most le fogok írni, nem lesz és nem volt soha. De kötelességünk — szigorú és alázatos kötelességünk — nem mulasztani el semmilyen erőfeszítést, hogy megközelítsük ezt a teoretikus képet.

Elsősorban, és úgy tetszik, ezen nem is kell erősködni, a fordítónak tökéletesen ismernie kell legutolsó hajlatáig a saját anyanyelvét, és azt a nyelvet is, amelyből fordít. Ez a megjegyzés, noha látszólag kézenfekvő, mégsem haszontalan. Sok az olyan fordítás, amelynek szerzője nem ismeri az eredeti mű nyelvét, s éppenséggel olyan fordításból indul ki, amelyet valamely harmadik nyelven készítettek, vagy valamely „durva” szövegfordításból — mint magyarul mondják, „nyersfordításból” —, esetleg egy tudományos nyelvészeti-filológiai, s ezért költőiség szempontjából nem érvényes fordításból! Különösen áll ez a tőlünk távoleső szövegekre, mint a régi egyiptomi, a kínai, a mongol, a hindu a maga különféle nyelvjárásaival, vagy az afrikai a maga százféle idiómájával. Nos hát: kitűnő, epizódyszerű sikerek ellenére is az ilyen típusú fordítást a lehetőség határain belül kerülnünk kell. Mindenekelőtt világos, hogy az eredeti kikerülhetetlenül kettős torzításnak van kitéve, két különböző temperamentum nyomja rá bélyegét, hiszen természetes, hogy a „nyersfordítás” is csak egy bizonyos változatot ad, amely a fordító magyarázatából jön létre. Majdnem ugyanilyen kikerülhetetlen, hogy a végeredményt még súlyosabb hibák ne rontsák el. Alátámaszthatnám mondanivalómat a legkülönbélebb forrásokból vett idézetekkel. Például elmondhatnám ugyanazon kínai — költői vagy filozófiai — szövegrésznek három-négy különféle változatát, vagy ha már az antikoknál tartunk, a Homérosz-szövegek változatait: az, ami szemünk elé tárul, hol nevetésre, hol méltatlankodásra indít.

Fel fogják hozni azt az ellenvetést, hol találni olyan költőt a házunk táján, aki ismeri az urduk nyelvét, vagy a szenegálit, a bengálit, a tlingit és a többi nyelvet? Ezt én is elismerem, de ezekben az esetekben majdnem többre becsülendő a közepesnél a semmi, az egyszerű, betűszerinti fordítás a lehetetlen „költői” kísérletnél. Az is felhozható ellenem, hogy bizonyos esetekben a fordító erőteljes költői lendülete tárja fel az eredeti rejtett értelmét. De ez ritkán fordul elő, s csak kivétel a szabály alól. Sokkal gyakoribbak a tévedések.

Másodsorban — s ez is éppoly kézenfekvő — üdvös lesz, ha a fordítóban magában is van kellő költői véna, amely a nyelvet alakítani tudja, s ennek következtében sok találékonyság, hajlékonyság és fantázia. Magától értetődik, a fordító nem tudja magát megtartóztatni attól, hogy bele ne olvassa a fordítandó szöveg szóbanforgó verziójába a tulajdon stílusérzékét, saját ritmusbeli, nyelvbeli, dallamvezetésbeli elképzelését. De ha őszinte vágy lelkesíti, hogy a legnagyobb hűséggel közvetítse a munkában levő textus tónusát, mindent el fog követni, hogy a tulajdon temperamentumát és stílusát az eredeti összetett hangjához módosítsa, hogy annak minden rejtett titkán úrrá legyen, s azt átültesse a maga verziójába. Tehát meg kell hogy legyen benne a kaméleon képessége. Ámbátor ismeretes az adoma a kaméleonról, amelyet hol sárga, hol piros, hol zöld szövetre raktak, s mindig híven változtatta színét, de mikor egy darab skót mintájú szövetre rakták, szegényke szétpukkadt. Kockáztassa meg a fordító is, s mint a kaméleon — ha kell — hát szakadjon meg az erőfeszítésbe!

Még más három lényeges pontra szeretnék utalni — valóban csak mintegy sürgöny-stílusban. Először: hogyan kell nyelvészeti szempontból a különböző korokhoz tartozó szövegeket lefordítani. (Szem előtt kell tartani ugyanis, hogy nagyjából — mondhatni száz évenként — minden nemzedék-váltásnál érezhető tényezők változtat-

ják meg a kifejezésbeli ízlést). Másodszer: mi az, amit nem szabad lefordítani? S végezetül: Mi a hűség kritériumának az a legkisebb követelménye, amelynek a fordító engedelmeskedni tartozik?

Ami az első pontot illeti: minden irodalmi kor a fordítások általános hangjában a maga korának ízlését követi. Mégis, milyen nyelvezetet kell használnunk, hogy lefordítsuk — mondjuk — Vergiliust vagy Beaudelaire-t, Goethét vagy Leopardit? Más szóval: a szép, de nem hív és a nem szép, de hív fordítás között kell választani. Tiszteletben kell-e tartani, és ha igen, milyen mértékben, a versek, a rímek, a strófák szigorú sémáját, noha közben tudjuk, hogy a maga egészében a mi korunk lírai nyelvezete nem kedvez e sémának? Álnok kérdés, igen nehéz rá válaszolni. Úgy gondolom, hogy a múlt íróinál is modern nyelvet kell használni, de úgy, hogy elkerüljük a bosszantóan modern alakzatokat (vagysis mindazt, ami anakronisztikusan hatna), és úgy alkassuk meg szövegeinket, hogy felidézzük benne az eredeti kifejezés színeze-tének valamiféle visszhangját, anélkül azonban, hogy bármiféle esztétizálást, bármiféle mesterkélt cifraságot megengedjünk magunknak. Az igazi költők sohasem voltak esztéták, sem manieristák, ez utóbbi szónak formális, nem pedig történeti értelmében.

Mégsem szabad félni attól, hogy olyan „modern” kifejezéseket is iktassunk a fordításba, amelyek feltehetően egyenértékűek az eredeti kifejezés dinamizmusával. Például a „mehercle” helyett Catullusnál csak mondjunk „teringetté”-t, mert ha „Herkulesre”-vel fordítjuk, árulást követünk el a szöveg igazi értelmén, és megneveztetjük az olvasót. Ami a verstani alakzatokat illeti, legyen meg bennünk a bátorság, és törjük szét a formát, ha semmiképp sem tehetünk másképpen, vagy csak egy részét őrizzük. A formális hűség és a szellemi hűség között még ha nem is szívesen, a másodikat kell választanunk, persze anélkül, hogy — a lehetőség határain belül — formális neologizmusokat vagy csikorgó fordításokat kreáljunk. (Hamlet zakóban többé bizonyára nem Hamlet, azonban tiszta kék *anodinába* öltözve, ámde karddal a kezében Hamlet lehetne.) Mindazonáltal nagy szigorúsággal kell eljárunk. A nagy költők, akik egyúttal fordítottak is, igen gyakran meg tudták őrizni az eredeti formai szerkezetet is, nem egyszer csodálatos eredménnyel.

Ami a második pontot illeti: nem volna szabad lefordítani azt a szöveget — különösen, ha versben íródott —, amely szorosan összefonódik valamely kizárólag nemzeti vonatkozású kulturális tradícióval; azt a szöveget, amelynek pontos történeti vagy politikai vonatkozását az idegen nem ismeri; azt a szöveget, amelyben olyan szavakon épülő, ritmikusan képzeletindító kapcsolat uralkodik, hogy az a szövegtől elválaszthatatlan. Hosszas leírás helyett, három gyors példával szolgálok:

Nem fordítottam le Kosztolányi *Halotti beszédét*, noha nagyon tetszik. Magyarországon, aki csak elvégezte a középiskolát, azonnal megérti a vonatkozást a „Látjátok, feleim”-ben, s mélységesen rezonál rája. De az idegen süket marad e szavak előtt, s nem is lehetne neki magyarázó előadást tartani, ami aztán még egyáltalán nem magyarázná meg az érelelmindító tény. Nem fordítottam le Juhász Gyula *Új kuruc nótáját*. Próbálják csak meg, hogyan mondanák bármely nyelven: „Tyukodi pajtás, kutya világ járja”... Nem fordítottam le Ady: *Fekete zongoráját*. (Il piano-forte nero! — rosszul leszek, ha csak leírom!) Egyszóval az ilyen jellegű lírai költemények „tabuk” kell, hogy maradjanak. Azzal próbálkozni, hogy más nyelvre átfordítsuk, haszontalan hetvenkedés, mely eleve csődre van kárhozthatva.

Az eredetihez való hűség kérdése az, amelyhez újra meg újra visszatérünk. Kezdjük azokkal a — többé vagy kevésbé — merev jellemző vonásokkal, amelyek az egyes nyelvek velejárái. Vannak nyelvek, amelyek különösen ellene szegülnek a fordításnak; azok közül, amelyeket ismerek, ilyen a német, és még inkább a francia, ahol az eredmény majdnem mindig csüggesztően lapos. Kevésbé makacs, noha sok tekintetben megvannak a korlátai, az angol és a spanyol. Az olasz — a látszat ellenére — jobban engedelmeskedik. És tudj’isten, miért (adjanak választ a nyelvészek a nehéz kérdésre), a magyar nyelv igen alkalmasnak látszik a fordításra.

Azonban, ha csak a magyar és az olasz nyelv viszonyát vesszük tekintetbe, tüstént olyan nehézségek ötlenek szemünkbe, amelyek elméletileg leküzdhetetlenek. A

két nyelv szerkezetbeli elhajlásai minden oldalról szorongatnak. Hogy csak egy párat idézzek, ilyen az a különbség, amelyet a szavak középső hosszú tagja okoz, s ebből következően az ál-hosszúság a megfelelő versekben; az alaktan és a mondattan elütő szerkezete; a szavak neve, amely megvan az egyik nyelvben és hiányzik a másikban; stb.

*

Ha elegendő helyem volna, örömmel elemezném, hogyan oldották meg a különböző fordítók a költői hűség gondját egy-egy magyar és olasz vers között. De hát ez a kurta írás nem szeminárium fordítók számára, nem is kell annak lennie. Így hát csak annyit mondok, hogy szerintem nemhogy egyszersmindenkorra érvényes formula nincs, de még csak irányadó szabályok hasznos együttese sem létezik. Csak azt tartom bizonyosnak, amire már előbb utaltam: hiszem, hogy a nehézségeket versről versre kell megoldani, költeményről költeményre, poétáról poétára, s egy kettős vezérfonalat követve: az irodalmi tisztességet, s azt a le nem mérhető együttesét a tényezőknak, amit jobb híján „ízlésnek” neveznek. Inkább kapaszkodjunk — ha olyan szerencsések vagyunk, hogy megvan bennünk — egy bizonyos költői ösztön Ariadne-fonalába, amely ki tud vezetni bennünket ebből az útvesztőből.

„A vállalkozás nehézsége és az erőfeszítés komolysága enyhítse az ítélet szigorát!” — ezzel a fohászzkodással fejeztem be említett antológiám előszavát. És engedtesék meg nékem, hogy most azzal végezzem, amit Ady mondott egy levelében (1911. dec. 2-án) egyik fordítójának: „Elvből nem akarok beavatkozni a fordítók, s különösen a lírai költemények fordítóinak munkájába. Mert ha vérbeli, igaz fordítók, akkor költők is. Ám lássák ők, és érezzék, mi a közös az ő életük, az ő vérük, az ő szívük s az én versem között!...”

LIBER MARGIT fordítása

Toulouse-Lautrec: Az orvostudományi kar